

גרשון אינגבר

בגדרי חיוב הסב ללמד את נכדו תורה

פרק א. מקורות לדיון

1. "והודעתם לבניך ולבני בניך"

שתי ברייתות חלוקות הן ביניהן באשר לחיוב הסב ללמד את נכדו תורה (קדושין ל, ע"א): האחת להלן:

"תניא: ולמדתם אותם את בניכם (דברים י"א, יט) - ולא בני בניכם. ומה אני מקיים 'והודעתם לבניך ולבני בניך' (דברים ד', ט) לומר לך שכל המלמד את בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו למדו לו ולבנו ולבן בנו עד סוף כל הדורות."

עפ"י ברייתא זו אין חובה על הסב ללמד את נכדו תורה, החיוב מוטל על האב בלבד, שכן הפסוק "ולמדתם אותם את בניכם" בא למעט את "בני בניכם". התנא שלמד ברייתא זו הבין שהפסוק: "והודעתם לבניך ולבני בניך" - אינו בא **בהוראת צווי** ללמד את בן הבן, כי אם **בלשון הבטחת דברים**, לאמר, כל מי שילמד את בנו תורה ייחשב הדבר ליכותו כאילו לימדו לו ולבנו ולבן בנו עד סוף כל הדורות. כאילו אמרה תורה: והודעתם לבניך, ובניך לבני בניך, אם כל אחד ילמד את בנו, הרי שהוא ממשיך בכך את שרשרת מסירת התורה ולימודה עד סוף כל הדורות. וכן להיפך, כל מי שאינו מלמד את בנו תורה, קוטע הוא בכך את שרשרת מסירת התורה ולימודה עד סוף כל הדורות.

הברייתא השנייה:

"תניא: ולמדתם אותם את בניכם, אין לי אלא בניכם, בני בניכם מניין? ת"ל 'והודעתם לבניך ולבני בניך'. אי"כ מה ת"ל בניכם - בניכם ולא בנותיכם."

עפ"י ברייתא זו **קיים חיוב על הסב ללמד את בן בנו תורה**, חיוב זה נלמד מהפסוק "והודעתם לבניך ולבני בניך". התנא שלמד ברייתא זו הבין שהפסוק "והודעתם לבניך ולבני בניך" בא **בהוראת צווי**, דהיינו קיימת חובה על הסב ללמד תורה לנכדו. מאידך, הפסוק "ולמדתם אותם את בניכם" בא למעט "בניכם ולא בנותיכם" (ואין הוא בא למעט "בניכם ולא בני בניכם").

2. "עד היכן חייב אדם ללמד את בנו תורה"?

מקור נוסף לקביעת ההלכה הינם דברי רב יהודה בשם שמואל (קדושין ל, ע"א). הגמרא מביאה שאלה שנשאל רב יהודה (ואולי שאלה בעצמו): "עד היכן חייב אדם ללמד את בנו תורה?" ומביאה את תשובתו: "אמר רב יהודה אמר שמואל כגון זבולון בן דן שלימדו אבי אביו מקרא ומשנה ותלמוד והלכות ואגדות".

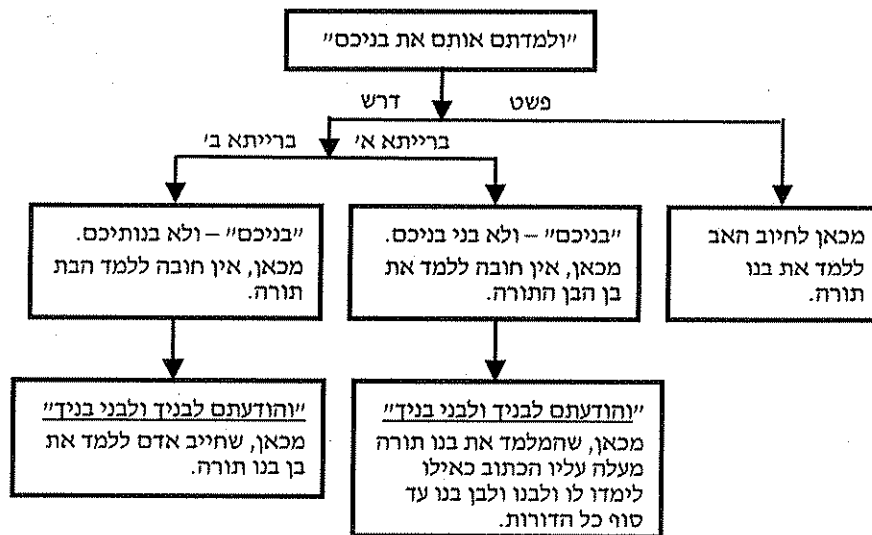
הגמרא מבינה בשלב זה, שכוונת השאלה היא מהו היקף (כמות) חומר הלימוד שהאדם חייב ללמד את בנו, והתשובה היא בהתאם: מקרא ומשנה וכו'. מקשה הגמרא על רב יהודה, הרי למדנו שחייב האב מסתכם בלימוד "מקרא זו תורה" שכן מצינו ברייתא: "לימדו מקרא אין מלמדו משנה ואמר רבא מקרא זו תורה", ומכאן ש"אין חובת בנו עליו אלא במקרא, מכאן ואילך ילמד הוא לעצמו (רש"י)".

מיישבת הגמרא שכוונת השאלה "עד היכן חייב אדם ללמד את בנו" הינה עד היכן בשרשרת הדורות חייב האדם ללמד תורה, ועל כך ענה רב יהודה בשם שמואל, שהחובה היא ללמד את בנו ואת בן בנו כמו במקרה של זבולון בן דן שלימדו אבי אביו. אמנם אבי אביו לימדו מקרא משנה וכו' אבל זו לא הייתה חובתו, לו היה מלמדו מקרא בלבד, כבר היה יוצא ידי חובתו. מכאן למדנו על החיוב ללמד את בן הבן תורה. בהמשך מקשה הגמרא על מסקנה זו מברייתא א' שאינה מחייבת את הסב ללמד תורה לנכדו, ומשיבה שרב יהודה ילמד כמו הברייתא השנייה.

3. "כל המלמד את בן בנו תורה"

המקור השלישי לצורך קביעת ההלכה (קדושין ל, ע"א) הוא: "אמר ריב"ל כל המלמד את בן בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מהר סיני שנאמר "והודעתם לבניך ולבני בניך" וסמך ליה "יום אשר עמדת לפני ה' אלוקיך בחורב". למדנו מכאן על הערך הרב שיש בלימוד תורה לבן בנו, ואם יש לכך ערך רב, זה גם מחייב.

תמצית הדרשות מופיעה בתרשים הבא:

פרק ב. להלכה

1. פסיקת ההלכה

חייב האב ללמד את בנו תורה הינו פשוט, ואין חולק על כך. המקור ללימוד הינו הברייתא (קדושין כט, ע"א): "ת"ר: האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה..." ובהמשך הגמרא (שם, ע"ב): "ללמדו תורה מנלן? דכתיב ולמדתם אותם את בניכם".

לענין חייב הסב ללמד את נכדו תורה, מצינו כאמור מספר מקורות. להלכה נפסק שחייב הסב ללמד את נכדו תורה, ואין חולק על כך.

הרמב"ם (הל' תלמוד תורה, פ"א):

הל' א': "נשים ועבדים וקטנים פטורים מתלמוד תורה. אבל קטן, אביו חייב ללמדו תורה שנאמר 'ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם'".

הל' ב': "כשם שחייב אדם ללמד את בנו, כך הוא חייב ללמד את בן בנו שנאמר 'והודעתם לבניך ולבני בניך'".

וכן בשו"ע (יו"ד רמ"ה):

סעיף א': "מצות עשה על האיש ללמד את בנו תורה".
 סעיף ג': "כשם שמצוה ללמד את בנו כך מצוה ללמד את בן בנו שנאמר
 והודעתם לבניך ולבני בניך".

2. הבסיס לפסיקה

מעיון בפסיקת ההלכה נמצאנו למדים שההלכה נפסקה כברייתא ב' ובניגוד
 לברייתא א'. ועמדו על סיבותיה של העדפה זו נושאי הכלים של הרמב"ם
 והשר"ע.

מה"כסף משנה" (על הרמב"ם, שם) למדנו שההלכה נפסקה עפ"י ברייתא
 ב' ובצירוף דברי ריב"ל, "כל המלמד את בן בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו
 קבלה מהר סיני" וכו'. "כשם שחייב אדם ללמד את בנו וכו'. שם ברייתא
 ומימרא דריב"ל ודלא כאידך ברייתא דפטרה מללמד את בן בנו".

וכן הבין "באר הגולה" (על השר"ע, שם).

"הגהות מיימוניות" (על הרמב"ם, שם) נוקט בשיטה שונה, הוא מבין
 שהבסיס לפסיקה הינו ברייתא ב' ובצירוף דברי רב יהודה בשם שמואל שלמד
 כברייתא זו: "כדרב יהודה דאמר כזבולון בן דן וכן בברייתא אחרת, וכן
 פסקו כל רבותי ודלא כברייתא דפליגא".

וכן הבין הגר"א בביאורו על השו"ע (שם).

נמצאנו למדים שלצורך הפסיקה הועדפה ברייתא ב' על פני ברייתא א' משתי
 סיבות התומכות בברייתא זו. אם בגלל דברי ריב"ל ואם בגלל שרב יהודה
 בשם שמואל סובר כברייתא זו. (שהרי הגמרא מקשה על דברי רב יהודה בשם
 שמואל מברייתא א', "ואבי אביו מי מחייב והתניא ולמדתם אותם את בניכם ולא
 בני בניכם"? ודוחה הגמרא קושיה זו בטענה שרב יהודה לומד כברייתא ב').

נראה לי להציע הסבר נוסף להעדפה זו. הגמרא (קדושין כט, ע"ב) דנה בפטור
 האב ללמד את בתו תורה, "ומניין שאין אחרים מצווין ללמדה", וקובעת שהמקור
 לכך הוא הלימוד הבא: "דאמר קרא, ולמדתם אותם את בניכם - ולא בנותיכם".
 היות ואין חולק על הלכה זו, והיות והמקור להלכה זו הינו ברייתא ב' גופא,
 מכאן שבעצם הגמרא היא שקבעה עדיפות לברייתא ב'.

וקשה, לאחר שלמדה הגמרא על החיוב ללמד את בן בנו תורה מ"והודעתם",
 מדוע זקוקה הגמרא ללימוד נפרד מ"ולמדתם" לחיוב האב ללמד את בנו, הרי
 ניתן ללמוד זאת מ"והודעתם" בעזרת סברה, אם מחויב לבן בנו בוודאי שיהיה
 מחויב לבנו, או, כשם שלמדים מ"והודעתם" על החיוב לבן הבן כן נלמד על החיוב
 לבן שהרי שניהם הוזכרו בפסוק "והודעתם לבניך ולבני בניך".

ויתכן שהביטוי "ולמדתם" הינו משמעותי יותר ומפורש יותר מאשר הביטוי

"והודעתם", ולכן העדיפה הגמרא את השימוש בפסוק זה לצורך הלימוד על חיוב האב לבנו. (ועוד תמהתי, מניין לברייתא אי הפטור של לימוד תורה לבת, שהרי "בניכם" תפוס עבור הלימוד "בניכם ולא בני בניכם". אח"כ הראני ת"ח שהקשה ק' היפני יהושע" (קדושין כט, ע"ב) ויישב שהתנא שלומד "בניכם ולא בני בניכם" ילמד "ולא בנותיכם" מק"ו: "דהא בני בנים הרי הם כבנים ממש, יותר מבנות לנחלה ולכל דבר, ואפ"ה אין חייב ללמד את בני בניו וכל שכן שאין האב חייב ללמד את בנותיו).

פרק ג. סדרי קדימויות בלימוד תורה לזולת

1. החיוב ללמד את בן חבירו

החיוב ללמד את בן חבירו תורה הינו מחודש ע"י הרמב"ם בהלכות ת"ת (פ"א, ה"ב): "ולא (את) בנו ובן בנו בלבד (חייב ללמד), אלא מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אעפ"י שאינן בניו, שנאמר ושננתם לבניך, מפי השמועה למדו בניך אלו תלמידים, שהתלמידים קרויים בנים". בגמרא לא קיים חיוב מפורש ללמד את בן חבירו, וכן לא נמצא הלימוד מ"ושננתם לבניך". א"כ, מהו המקור לדברי הרמב"ם? המדרש ב"ספרי" (דברים ו', ז) מביא את הלימוד הבא: "ושננתם לבניך... לבניך אלו תלמידים, וכן אתה מוצא בכ"מ שהתלמידים קרויים בנים...". נראה בפשטות שהמדרש ב"ספרי" זהו המקור להלכה המחודשת של הרמב"ם. וכן ציינו ה"כסף משנה" וה"לחם משנה". בעקבות הרמב"ם, הלכו גם ה"טור" והשו"ע (יו"ד רמ"ה, ג') ופסקו להלכה: "ולא לבן בנו בלבד, אלא מצוה על כל חכם ללמד לתלמידים שגם הם נקראים בנים". וכבר העיר ה"בית יוסף" (על הטור, שם) שהמקור להלכה הינו הרמב"ם. וכן מובא ה"ספרי" כמקור להלכה זו ב"ביאור הגר"א" (על השו"ע, שם).

2. חידושו של הרמב"ם בעניין סדרי קדימויות

למדנו א"כ על שלושה חיובים שונים בלימוד תורה לאחרים:

1. ללמד את בנו; 2. ללמד את בן בנו; 3. ללמד את בן חבירו. ללמד את כולם בו זמנית אין הדבר מעשי. מה יעשה? ילמד לפי איזה סדר שירצה? הרמב"ם מחדש הלכה בעניין.

רמב"ם (הל' ת"ת, פ"א)

הל' א': "... קטן אביו חייב ללמדו תורה שנאמר 'ולמדתם אותם את בניכם לדבר בס'..."

הל' ב': כשם שחייב אדם ללמד את בנו, כך הוא חייב ללמד את בן בנו שנאמר 'והודעתם לבניך ולבני בניך'. ולא בנו ובן בנו בלבד, אלא מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אעפ"י שאינן בניו, שנאמר 'ושננתם לבניך', מפי השמועה למדו בניך אלו תלמידים שהתלמידים קרויין בנים...". א"כ למה נצטוו על בנו ובן בנו? להקדים בנו לבן בנו, ובן בנו לבן חבירו.

הל' ג': וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו. ואינו חייב ללמד בן חבירו אלא בחינם. מי שלא לימדו אביו חייב ללמד את עצמו שנאמר 'ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם'."

א"כ, הרמב"ם מחדש את ההלכה בדבר הצורך להקדים את בנו לבן בנו, ואת בן בנו לבן חבירו. הלכה זו לא מובאת בגמרא שלפנינו ומקורה אינו ידוע. וכבר עמד על כך ה"לחם משנה" ונשאר בתמיהה: "ומה שאמר (הרמב"ם) א"כ למה נצטוו על בנו ועל בן בנו וכו' זה אינו שנוי בברייתא, ואולי מצאו רבינו במקום אחר".

הלכה זו של קדימויות מנומקת ע"י הרמב"ם בעזרת משפט השאלה הבא: "א"כ למה נצטוו על בנו ועל בן בנו". משמעותה של הנמקה זו הינה: לאחר שלמדנו מה"ספרי" על החיוב ללמד את בן חבירו כבר לא צריך צווי מיוחד על החיוב ללמד את בנו ולא צווי מיוחד על בן בנו, שהרי ניתן ללמד על חיובים אלה מהחיוב ללמד את בן חבירו.

כיצד מתבצע לימוד זה? אינו מפורש ברמב"ם, אולם ניתן להעריך שהלימוד מתבצע בעזרת ק"ו או בעזרת סברה, הואיל ומחויב ללמד את בן חבירו בוודאי שיהיה חייב ללמד את בנו ואת בן בנו שהרי הם קרובים אליו יותר. או, משום ש"תלמידך" הוא מושג הכולל גם את בנו וגם את בן בנו, גם הבן וגם בן הבן יכולים להכלל במסגרת של תלמידים. ואולי, משום הסברה שאין להוציא את החיוב של "ושננתם לבניך" מפרוטו של מקרא, דהיינו ושננתם לבניך - לבניך ממש, וכן לבני בניך ("תורה תמימה", עה"ת). מ"מ, הצוויים "ולמדתם" (לחיוב הבן), "והודעתם" (לחיוב בן הבן) לכאורה נותרו פנויים ללימוד אחר.

מהו לימוד זה? זאת כוונת השאלה של הרמב"ם: "א"כ למה נצטוו על בנו ועל בן בנו". אלא, משיב הרמב"ם, באו פסוקים אלה ("ולמדתם", "והודעתם") ללמד את ההלכה בדבר סדרי קדימויות. דהיינו, החיוב ללמד את בנו קודם לחיוב ללמד את בן בנו, והחיוב ללמד את בן בנו קודם לחיוב ללמד את בן חבירו. כיצד מתאפשר הלימוד בדבר הקדימויות מהפסוקים הפנויים לא מפורש ברמב"ם, ונעריך לימוד זה בהמשך הדברים.

3. קשיים בהבנת דברי הרמב"ם

דברי הרמב"ם הינם מוקשים, שהרי בתחילתם הבין שהחיוב ללמד את בנו נלמד מ"ולמדתם" והחיוב ללמד את בן בנו נלמד מ"והודעתם" ואילו בהמשך דבריו הבין שהחיוב ללמד את בנו ואת בן בנו נלמד מ"ושננתם". ומ"ולמדתם", "והודעתם" לומדים דיני קדימויות, נמצאים דברי הרמב"ם סותרים לכאורה את עצמם. ועוד קשה, הרי זו גמרא מפורשת (קדושין כט, ע"ב) ואין עליה חולקין שהחיוב ללמד את בנו הינו מ"ולמדתם": "ללמדו (לבנו) מנלן? דכתיב "ולמדתם אותם את בניכם". וכן החיוב ללמד את בן בנו הינו מ"והודעתם" בעזרת הברייתא (קדושין ל, ע"א): "בני בניכם מניין? ת"ל והודעתם לבניך ולבני בניך". ועוד קשה, הרי בגמרא לא מופיע כלל הלימוד מ"ושננתם" בהקשר של חיוב האב ללמד את בנו או את בן בנו, הייתכן שהרמב"ם יניח את גמרתו לטובת ברייתא ב"ספרי", פרט לקשיים הנ"ל גם צריכים להבין כיצד מתבצע הלימוד בעניין הקדימויות מ"ולמדתם", "והודעתם".

4. הצעת פתרון ליישוב דברי הרמב"ם

הטיעון

עד כה הבנו בדברי הרמב"ם שישנו מרכיב אחד בלבד בתשובתו לשאלה מה באו ללמדנו הצוויים: "ולמדתם", "והודעתם", והוא בעניין הקדימויות, כיוון שבעניין זה הסתיימה הלכה ב'. הצעת הפתרון מתבססת על הטענה שתשובת הרמב"ם כוללת שני מרכיבים ולא מרכיב אחד בלבד. לשם כך אין להסתפק באמור בהלכה ב', אלא יש לצרף לתשובת הרמב"ם גם את חלקה הראשון של הלכה ג' בדבר החובה לשכור מלמד.

וכך תיראה השאלה, והתשובה על שני מרכיביה:
 "א"כ למה נצטוו על בנו ובן בנו?

1. להקדים את בנו לבן בנו, ואת בן בנו לבן חבירו.
2. וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו, ואינו חייב ללמד את בן חבירו אלא בחינם". (פירוש, חובתו כלפי בנו בלימוד תורה קיימת אף אם לשם כך ייאלץ להוצאה כספית, לעומת זאת אינו חייב כלפי בן חבירו א"כ אין הדבר כרוך בהוצאה כספית).

א"כ, שתי הלכות נלמדות מ"ולמדתם", "והודעתם", האחת בעניין סדר קדימויות והשנייה בעניין החובה לשכור מלמד לבנו גם אם הדבר כרוך בהוצאה כספית.

כיצד מסייע הטיעון ליישוב דברי הרמב"ם?

לאחר שהרמב"ם למד מ"ושננתם לבניך" על החיוב ללמד את בן חבירו (עפ"י ה"ספרי"), ומכאן למד על החיוב ללמד את בנו ואת בן בנו, התעוררה השאלה: "א"כ למה נצטוו על בנו ועל בן בנו". כלומר, מה באה תורה ללמדנו בפסוקים הפנויים: "ולמדתם", "והודעתם". בעקבות כך, הבין הרמב"ם שבאה תורה ללמדנו על רמת חיוב גבוהה יותר של האב לבנו ולבן בנו מאשר רמת החיוב לבן חבירו. רמת החיוב הגבוהה יותר באה לידי ביטוי בהלכה: "וחייב לשכור מלמד לבנו ללמד, ואינו חייב ללמד בן חבירו אלא בחינם". באה תורה ללמדנו על מחויבות האב לבנו ולבן בנו אף תוך כדי הוצאה ממונית, ואילו לגבי בן חבירו המחויבות קיימת רק אם היא ניתנת להיעשות ללא הוצאה ממונית. לולא הלימוד מ"ולמדתם", "והודעתם" כל החיובים היו נשארים באותה רמה מוגבלת, דהיינו **ללא הוצאה כספית**.

למרות שהרמב"ם הזכיר את החיוב לשכור מלמד רק עבור בנו, פשוט הוא שבהלכה זו כלול גם החיוב לשכור מלמד לבן בנו, משום שכבר בשלב מוקדם יותר בדבריו (בהל' ב') השווה הרמב"ם בין דיניהם של הבן ובן הבן: "כשם שחייב אדם ללמד את בנו כך הוא חייב ללמד את בן בנו". ועוד, שהרי הרמב"ם פטר מהוצאה כספית רק את החיוב לבן חבירו, ע"כ פשוט הוא שהחיוב כלפי בן בנו כולל הוצאה כספית. וכן הבין ה"לחם משנה" בדברי הרמב"ם: "משמע ליה לרבינו דהוא הדין לבן בנו". וכן סבור בעל "תורה תמימה" (עה"ת): "והודעתם לבניך... ודאי שאין כל חילוק בין ערך הלימוד לבן ולבן הבן, וכן משמע מסתימת לשון הרמב"ם שם, שכשם שחייב ללמד את בנו כך הוא מחויב ללמד את בן בנו".

עפ"י הרמב"ם, כך יש להבין את הגמרא כשהיא שואלת: "ללמדו תורה (לבנו) מנלן"? מניין שחייב ללמד את בנו אפילו בשכר, ועל כך עונה הגמרא מ"ולמדתם אותם את בניכם". וכן לגבי החיוב לבן הבן: "תניא, ולמדתם אותם את בניכם, אין לי אלא בניכם" שצריך ללמדם אפילו בשכר, "בני בניכם מניין"? שצריך ללמדם אפילו בשכר, "ת"ל והודעתם לבניך ולבני בניך".

לפי הבנתנו זו, הרמב"ם מיושב היטב. אכן, אין הרמב"ם מניח את גמרתנו לטובת ה"ספרי". מגמרתנו למד הרמב"ם דינים ברמות חיוב גבוהות מאשר למד מה"ספרי". מה"ספרי" בעזרת "ושננתם" למד הרמב"ם על החיוב היסודי והעקרוני ללמד את הבן ובן הבן כל עוד אין החיוב כרוך בהוצאה ממונית, ואילו מגמרתנו בעזרת "ולמדתם", "והודעתם" למד שהחיוב קיים גם כאשר החיוב כרוך בהוצאה ממונית. בכך מיושב הרמב"ם גם באשר לסתירה הקיימת כביכול בתוך דבריו.

נציין כאן שההלכה בעניין החיוב לשכור מלמד לבנו אינה נלמדת מפורשות בגמרא, וחידשה הרמב"ם מסברתו. וכבר העיר על כך ה"לחם משנה": "זה לא מצאתי מפורש". ואולי רצה הרמב"ם לחדש שהחיוב ללמד תורה לבנו ולבן בנו דומה לעוד הרבה חיובים אחרים בתורה שחייב לקיימם גם תוך כדי הוצאות כספיות כגון תפילין, ציצית ומזוזה, ואינו יכול להיפטר מהחיוב שלהם בטענה שאין לו (תפילין, ציצית ומזוזה) או שאינו יודע לעשותם. על כן הוא הדין לגבי החיוב ללמד תורה לבנו ולבן בנו, אינו יכול להיפטר מהחיוב בטענה שהוא עצמו אינו יודע ללמוד או שאינו יודע ללמד, אלא חייב לשכור להם מלמד ללמדם תורה.

הלימוד להלכות קדימויות

ההלכה בדבר החיוב "להקדים בנו לבן בנו, ובן בנו לבן חבירו" אינה מפורשת בגמרא, אלא מחודשת ע"י הרמב"ם. כיצד מתבצע הלימוד אינו מפורש ברמב"ם. ונראה שהלכה זו נלמדת בעזרת הכתוב: "והודעתם לבניך ולבני בניך". כיצד? לאחר שלמדנו מפסוק זה על החיוב ללמד את בן הבן, קשה, הרי באותה מידה ניתן ללמוד בעזרת "והודעתם לבניך" על החיוב לבן, ומכיון שכבר למדנו על החיוב לבן מ"ולמדתם", נמצא לכאורה שהלימוד מ"והודעתם לבניך" הינו חזרה מיותרת.

ונראה שניתן ללמוד מפסוק זה את שתי ההלכות: מעצם החזרה על החיוב "והודעתם לבניך" והסמכתו ל"והודעתם לבני בניך" - הרמב"ם חידש שדינם של בני בנים כדינם של בנים, וזהו שכתב הרמב"ם: "כשם שחייב אדם ללמד את בנו כך הוא חייב ללמד את בן בנו שנאמר והודעתם לבניך ולבני בניך". לולא הסבר זה קשה להבין מניין לרמב"ם השוואת הדינים בין הבן ובן הבן, שהרי השוואה זו לא מוזכרת בגמרתנו. ההלכה בעניין הקדימויות נלמדת מסדר הכתובים, "והודעתם לבניך" ואח"כ "לבני בניך", מכאן שבניך קודמים לבני בניך, ומכאן נלמד שבן הבן קודם לבן חבירו. (ואין כאן המקום והצורך להוסיף שיש משמעות לסדר הכתובים כגון "כבד את אביך ואת אמך", וכן "איש אמו ואביו תיראו" ועוד רבים).

תימוכין

הטיעון שלנו בדבר שני מרכיבים בתשובת הרמב"ם נתמך בעזרת הערתו של ה"אור שמח" (הלי ת"ת לרמב"ם פ"א, ה"ב) שסימון הלכה ג' ברמב"ם, כפי שמופיע בדפוסים של היום, אינו במקומו, כי אם מאוחר יותר לאחר ההלכה: "וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו ואינו חייב ללמד בן חבירו אלא בחינם". השיוך של תחילת הלכה ג' להלכה ב' מאפשר לטעון שהתשובה לשאלת הרמב"ם אכן מכילה שני יסודות הלכתיים ולא יסוד אחד בלבד. ה"אור שמח" אינו מנמק כיצד הגיע למסקנתו, יתכן שהגיע אליה בעקבות הקשיים שהצגנו לעיל.

סיוע נוסף קיבלנו מתוך עיון בכתבי יד הנמצאים ברשותה של הוצאת שבת פרנקל. אכן, לא קיים מרווח המסמן הפסק הלכה בסיומה של הלכה ב', כי אם לאחר הקטע "וחייב לשכור מלמד לבנו... אלא בחינם". (בכתבי היד אין סימוני ההלכות נעשים בעזרת אותיות אל"ף בי"ת כי אם בעזרת מרווחים בין ההלכות).

5. הלכה פסוקה

הן ה"טור" (יו"ד, רמה) והן השו"ע (יו"ד, רמה) הלכו בעקבות הרמב"ם וקבעו את חידושו להלכה.

שו"ע (יו"ד, רמה)

הל' ג':

"כשם שמצוה ללמד את בנו כך מצוה ללמד את בן בנו שנאמר "והודעתם לבניך ולבני בניך". החידוש של הרמב"ם להשוואת החיובים בין הבן ובין בן הבן, כפי שבא לידי ביטוי במילת הקשר "כשם" התקבל להלכה. (נוסח זה אינו מופיע בגמרא שלפנינו).

"ולא לבן בנו בלבד, אלא מצוה על כל חכם ללמד לתלמידים שגם הם נקראים בנים".

"ביאור הגר"א" (שם) מציין את המקור להלכה: "ספרי ושננתם לבניך אלו תלמידים, וכן אתה מוצא בכ"מ שהתלמידים קרויים בנים וכו'".

"אלא שמצוה להקדים בנו לבן בנו, ובן בנו לבן חבירו". "ביאור הגר"א" (שם) מביא את הרמב"ם כמקור להלכה.

הל' ד':

"חייב להשכיר מלמד לבנו ללמדו, אבל לבן חבירו אינו חייב להשכיר". הש"ך (שם, סק"א) על ההלכה שחייב להשכיר מלמד לבנו מביא את המהרש"ל: "דהוא הדין לבן בנו". וכן ה"פרישה" על ה"טור" (שם): "וחייב לשכור מלמד לבנו וה"ה לבן בנו". וכבר העיר ה"בית יוסף" (על הטור, שם) שהמקור להלכות הוא הרמב"ם: "ומ"ש ולא לבן בנו בלבד אלא מצוה על כל חכם מישאל ללמד לתלמידים שגם הם נקראים בנים, אלא שמצוה להקדים בנו וכו' עד אלא בחינם, הכל דברי הרמב"ם בפ"א מהל' ת"ת".

פרק ד. בגדרי החיוב ללמוד וללמד

1. החובה ללמד את בנו והמצוה ללמד את בן חבירו

רמת החיוב הגבוהה יותר כלפי הבן ובן הבן לעומת בן חבירו, כפי שבאה לידי ביטוי במחויבות להוצאה ממונית, יכולה להסביר את השוני בלשונו החיוב

ברמב"ם כלפי הבן לעומת בן חבירו: "כשם שחייב אדם ללמד את בנו כך הוא חייב ללמד את בן בנו... ולא בנו ובן בנו בלבד אלא מצוה על כל חכם מישראל ללמד את כל התלמידים אעפ"י שאינם בניו..." החיוב עבור הבן ובן הבן מוגדר כ"חובה". ועבור בן חבירו מוגדר החיוב כ"מצוה". ללמדנו על רמת חיוב גבוהה יותר המוטלת על האב והסב לעומת זו של הת"ת. אבחנה זו שעשינו בין "חובה" ו"מצוה" נתמכת בעזרת הגמרא בחולין (קה, ע"א): "מים ראשונים - מצוה, ואחרונים - חובה", ופירש רש"י: "חובב עדיפא ממלוכ".

2. בגדרי חובת האב כלפי בנו

במשנה (קדושין כט, ע"א) למדנו: "כל מצוות הבן על האב - אנשים חייבין ונשים פטורות". מכיון שלא היה ברור מלשון זו מי הוא החייב במצוות, הבן כלפי אביו או האב כלפי בנו, הגמרא מנסה לברר: "מאי כל מצוות הבן על האב". ועונה: "אמר רב יהודה, הכי קאמר, כל מצוות הבן המוטלות על האב לעשות לבנו אנשים חייבים ונשים פטורות. תנינא להא, דתנו רבנן האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה..." א"כ, "כל מצוות הבן על האב" פירושו, כל המצוות שהוטלו על האב כלפי בנו. ופשוט הוא שאם הוטל על האב למול את בנו אז גם הבן חייב להיות נימול, ואם הוטל על האב לפדות את בנו אז גם הבן חייב להיות פדוי, וכן באשר ללימוד תורה, אם הוטל על האב ללמד את בנו תורה אז הבן חייב להיות למוד תורה (כמו "למודי מלחמה" דבה"י א, ה', יח).

ונראה שבמקורן מצוות אלה מחויב בהם הבן, דהיינו, להיות נימול, להיות פדוי, ולהיות למוד תורה, אלא שלא ניתן לחייב בהם ישירות את הבן בשל היותו קטן ונטול אמצעים עצמיים לקיים את החיובים הנ"ל, ע"כ הטילה התורה על האב להיות אחראי על קיומם. בהגדרת היחסים ההדדיים, יש א"כ ליחס לאב מחויבות אקטיבית ולבן מחויבות פסיבית, ובכך מיושבת היטב הלשון המיוחדת: "כל מצוות הבן על האב" וכו', כלומר, כל המצוות שהקטן מחויב בהן בצורה פסיבית, הטילה התורה על האב אחריות אקטיבית ליישומן.

3. אחריות האב מול מחויבות הת"ח

הטלת אחריות זו על האב, אין פירושה שהוא חייב אישית ללמדו, אלא שחייב הוא לדאוג לכך בכל האמצעים העומדים לרשותו, גם אם זה כרוך בהוצאה ממונית. אם האב יודע ללמד ויכול ללמד - ילמד בעצמו, ואם אינו יודע או אינו יכול - אינו פטור מהחיוב, אלא ישכור לו מלמד ובכך ימלא את התפקיד שהטילה עליו התורה. היכן הטילה עליו התורה חובה זו? "דכתיב ולמדתם אותם את בניכם" (קדושין כט, ע"ב). ואם האב לא מלא את חובתו, מחויבות הבן ללימוד תורה לא פקעה מעולם

וממשיכה להתקיים, ולכשיגדל יצטרך ללמד את עצמו, זה שאמרה הגמרא (שם): "והיכא דלא אגמריה אבוא מיחייב איהו למיגמר נפשיה דכתיב ולמדתם (אותם) ושמרתם לעשותם)". וכבר למדנו שמחויבות הסב לנכדו כמחויבות האב לבנו, וגם הוא אחראי ללימוד התורה של נכדו, ואף הוא אחראי לכך תוך כדי הוצאה ממונית.

לעומת זאת, מחויבות הת"ח לבן חבירו מוטלת עליו אישית, והינה מצומצמת ומוגבלת בהתאם לכושרו ויכולתו. לפיכך, אם הת"ח מוכשר ומסוגל ללמד את בן חבירו - ילמדו, ולא - הינו פטור מחובה זו. התורה לא הטילה על הת"ח את האחריות לכך שבן חבירו ילמד תורה, ע"כ אינו מחויב להוצאה ממונית ואינו חייב לשכור עבורו מלמד. (אא"כ מדובר במסגרת שונה של מחויבות, למעשי צדקה וחסד, שלא נדון בהם כאן).

ההבחנה שעשינו בין חובת האב לבנו, כמו חובת הסב לנכדו, ובין חובת הת"ח לבן חבירו, באה לידי ביטוי גם בלשון הגמרא: "כל מצוות הבן המוטלות על האב לעשות לבנו", רק על האב הוטלה האחריות ללמד את בנו, חיוב הגורר אחריו גם הוצאה כספית. על האחרים לא הוטלה אחריות לכך, אלא במידה והינם ת"ח ויכולים ללמד ילמדו, ואם אינם ת"ח הינם פטורים מחובה זו. ובהתאם לכך אין המלמד את בן חבירו מחויב להוצאה ממונית, שאל"כ בעל אמצעים שאינו ת"ח מדוע לא יהיה מחויב להוצאה ממונית עבור בן חבירו? ולהנמקה נוספת, האם החיוב שהוטל על האב מותנה בכישוריו האישיים? האם הוא חייב להיות בעצמו ת"ח? בוודאי שלא, גם אב שלא שנה מעולם מוטלת עליו החובה ללמד את בנו. וכיצד יעשה זאת? אלא בוודאי לא הוטלה עליו חובה אישית, כי אם אחריות למלא את חובתו בכל האמצעים הנתונים בידו כולל הוצאה ממונית. לעומת זאת, על הת"ח הוטלה החובה רק בשל היותו ת"ח, לולא כן היה פטור מללמד את בן חבירו. החובה היא עליו אישית ואינו מחויב להוצאה ממונית, שאל"כ למה נפטור את מי שלא שנה, מהוצאה ממונית ללמד את בן חבירו.

תמיכה נוספת בהבנתנו ניתן להביא מדברי הגמרא (שם): "והיכא דלא אגמריה אבוא, מיחייב איהו למיגמר נפשיה". למה לא מוזכר כאן חיוב הת"ח ללמד את בן חבירו, במידה והאב לא לימדו? אלא, שחיובי האב והת"ח הינם בשתי רמות חיוב שונות. הת"ח לא יכול למלא בשלמות את החלל הנוצר בהיעדר מחויבות האב, שכן האב מחויב להוצאה ממונית ואילו הת"ח פטור מהוצאה זו. ונראה שלכך התכוון הגר"א בביאורו לשו"ע (יו"ד רמה, סק"ז).

4. ליישוב רמב"ם תמוה בדבר פטור קטן מת"ת

הרמב"ם בהל' ת"ת (פ"א, ה"א) מביא שתי הלכות שלכאורה סותרות זו את זו. האחת, "קטנים פטורים מתלמוד תורה", והאחרת "אבל קטן אביו חייב ללמדו תורה שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם". והקושי הוא, אם קטן פטור אז לשם מה אביו חייב ללמדו, ואם אביו חייב ללמדו אז לא יתכן שהקטן יהיה פטור.

וכבר הבחין בקושי זה בעל "שו"ע הרב" (הל' ת"ת, פ"א): "אעפ"י שהקטן פטור מכל המצוות, וגם אביו (נזיר כט) אינו חייב לחנכו במצוות מן התורה אלא מדי"ס, אבל תלמוד תורה מ"ע (קדושין כט), מן התורה על האב ללמד את בנו הקטן אעפ"י שהקטן אינו חייב שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם, ומאימתי אביו חייב ללמדו, משיתחיל לדבר מלמדו תורה צוה לנו משה מורשה (סוכה מב)". ועפ"י דברינו נראה שבהלכות ת"ת לקטן קיים חידוש שאינו קיים בהלכות אחרות, אין דומה הפטור של קטן מת"ת לפטור של קטן מיתר המצוות. נקח לדוגמא את מצות די מינים, במצוה זו הקטן פטור לחלוטין, אין שום ענין לתורה שקטן יכול די מינים (רק בהגיעו לגיל חינוך חייב האב לחנכו מדרבנן).

מאידך במצות ת"ת, התורה מעוניינת ורוצה שהקטן ילמד תורה, אלא שבהיותו קטן אין התורה יכולה לדרוש ממנו זאת. כיצד מגשרים בין רצון התורה שהקטן ילמד תורה ובין העובדה שהתורה לא יכולה לחייב אותו לכך? לשם כך יצרה התורה מחויבות חדשה והטילה על האב את האחריות לכך שבנו ילמד תורה. אי"כ דברי הרמב"ם, "קטנים פטורים מתלמוד תורה" אינו במובן שהקטן פטור לחלוטין, כי אם פירושו שהתורה לא יכולה לחייבו לכך. והמשך ההלכה "אבל קטן אביו חייב ללמדו תורה" בא ללמדנו שהתורה רוצה שהקטן ילמד תורה. אלא, שאת רצונה זה אינה יכולה להפנות אל הקטן שהרי אינו בר חיוב, ע"כ פונה התורה אל האב ומטילה עליו את האחריות לישום רצון זה.

גירסת מהדורת "שבתי פרנקל"

הוצאת "שבתי פרנקל" חידשה גירסה משמעותית ביותר בדברי הרמב"ם, בהשמיטה את ההלכה בדבר הפטור של קטן מתלמוד תורה. על פי גירסה זו אין הקטן פטור מת"ת, וגם בכך יש פתרון לקושי שהצגנו לעיל. במדור "שינויי נוסחאות" (בהוצאה זו) מובאות האסמכתאות לגירסה זו: "נשים ועבדים פטורים מת"ת. כן הוא במגדל עז, ובכתבי היד, ובדפוס ספרד".

5. חובת האב קודמת לחובת הסב

שניים אוחזים בבן ללמדו, האב והסב. האב רוצה למלא את חובתו מכוח הפסוק "ולמדתם אותם את בניכם", והסב רוצה למלא את חובתו מכוח הפסוק "והודעתם לבניך לבני בניך". מי קודם למי? נראה שניתן לפתור את הבעיה בעזרת ההלכה שכבר עסקנו בה, והיא, מי קודם להתלמד. ההלכה, שיש להקדים את בנו לבן בנו, דנה במקרה בו עומדת לפניו האפשרות ללמד את בנו ואת בן בנו, בו זמנית, ואינו יודע את מי ללמד קודם. קבעה ההלכה שיש עדיפות ללמד את הבן מאשר ללמד את בן הבן. לפיכך נראה שגם בענייננו חובת האב ללמד את בנו קודמת לחובת הסב ללמד את נכדו.

מאימתי חלה חובת הסב - למעשה

"שור"ע הרב" (הלי' ת"ת פ"א, ה"ח) דן בבעיה זו: "ואם אין יד האב משגת לשכור מלמד לבנו, וגם אינו יכול ללמוד עמו בעצמו, ויד אבי אביו משגת, כופין את אבי אביו לשכור מלמד לבן בנו, וגם כל הוצאות ת"ת של בנו מצוה עליו כמו על האב ממש".

משמע מדבריו שחייב האב כלפי בנו וחייב הסב כלפי נכדו קיימים בו זמנית רק להלכה ולא למעשה. כל עוד החיוב המוטל על האב מיושם על ידו הלכה למעשה - הסב פטור מחובתו כלפי נכדו. חובת הסב לנכדו הופכת להיות מעשית כולל חובתו להוצאה ממונית, רק כאשר חובת האב לא מיושמת, אם זה בגלל שהאב לא יכול ללמד את בנו בעצמו ואם זה משום שאין ידו משגת. (אם גם הסב לא יכול ליישם את חובתו, לכשיגדל הבן יהא חייב ללמד את עצמו).

וכן הוא ב"חדושי המאירי" (קדושין כט, ע"ב): "כשם שאדם חייב ללמד את בנו תורה כך בבן בנו... אם אין לו (לבן הבן) עזר מצד האב". גם מכאן משמע שהסב חייב כלפי נכדו רק כאשר הנכד לא יכול להיעזר ע"י אביו. ולסיכום נראה שחייבי האב והסב אינם יכולים להתנגש ביניהם הואיל ואינם קיימים למעשה בו זמנית.

6. בגדרי חובת הסב כלפי בן בתו

הבחנו עד כה בין רמות שונות של חיוב ובין רמות שונות של קדימויות. דהיינו, הבן ובן הבן נמצאים ברמות חיוב שוות, ואילו בן חבירו נמצא ברמת חיוב שונה, נמוכה יותר, כפי שבא לידי ביטוי בהיעדר התחייבות להוצאה ממונית עבורו. מבחינת רמת קדימויות, הבן קודם לבן הבן למרות היותם באותה רמת חיוב, ואילו הבן ובן הבן קודמין לבן חבירו בהיותם ברמת חיוב גבוהה יותר.

מהם גדרי החיוב כלפי בן הבת משתי הבחינות הנ"ל?

לשיטת "המאירי" (קדושין ל, ע"א) החיוב ללמד את בן הבת הינו באותה רמת חיוב כשל בן הבן: "כשם שאדם חייב ללמד את בנו, כך בן בנו, שנאמר ויהודעתם לבניך ולבני בניך, ועל זו שאלו עד היכן חייב אדם ללמד את בנו תורה, כלומר עד כמה מדורותיו, והוא משיבו כזבולון בן דן שלמדו אבי אביו, **כלומר שחייב בן הבן או בן הבת**".

בהתאם למסקנת הגמרא שאדם חייב ללמד עד הדור של הנכדים, מבין "המאירי", שחייב ללמד את בן הבת כשם שחייב ללמד את בן הבן, שהרי שניהם כלולים בדור הנכדים.

לשיטת ה"כסף משנה" (על הרמב"ם, הל' ת"ת, שם), הוא נשאר בספק באשר לחיוב כלפי בן הבת: "אבל הא מספקא לי אי בן בתו קודם לבן חבירו, דאפשר דאין קודם לבן חבירו אלא היכי דנתחייב באביו, אבל גבי הבת דליכא למימר הכי - לא". ונראה שכך יש להבין את ספקו של הכסף, האם בן בתו קודם לבן חבירו כשם שבן בנו קודם לבן חבירו, ולפי זה אין הכסף מסתפק רק באשר לרמת הקדימויות של בן בתו לבן חבירו, אלא גם באשר לעצם רמת החיוב, האם זו שווה לרמת החיוב של בן הבן או נמוכה ממנו. הספק תלוי בשאלה מהו מקור החיוב של הסב כלפי בן בנו. אם מקור החיוב הוא בעצם היותו סב לנכדו אז אין סברה שדינו של בן הבת יהיה שונה מזה של בן הבן, שהרי שניהם נכדיו. ובאם מקור החיוב הינו בנו, אביו של נכדו, אז אינו מחויב כלפי בן בתו שהרי אינו חייב כלפי בתו.

ה"בית יחזקאל" (גליונות הרמב"ם, הל' ת"ת פ"א לרב יחזקאל סרנא, ראש ישיבת חברון) מרחיב את צדדי הספק: "ונראה שהספק הוא בגדר חיובי אבי האב, אם הוא חיוב עצמי שחייבתו תורה או שהוא מחויב למלא את חיובי בנו, אם בנו אינו בעולם או שאין לו האפשרות ללמד את בנו".

ונראה שרצונו לומר, אם חיוב הסב כלפי בן בנו הינו חיוב עצמי שהטילה עליו התורה בשל היותו סב אז אין מחויבותו כלפי בן בתו פחותה מזו שיש לו כלפי בן בנו. ואם החיוב נובע משום שהתורה הטילה עליו לשמש כממלא מקום לבנו כשהוא אינו יכול למלא את תפקידו, אז לסב אין חיוב כלפי בן בתו שהרי אינו מחויב כלפי בתו.

השי"ך (שו"ע יו"ד, רמה, א') מביא את ספקו של ה"כסף משנה" באשר לחיוב כלפי בן הבת, ופושט: "ולי נראה דבן הבת קודם לבן חבירו", ונראה שכוונתו לומר שגם רמת החיוב כלפי בן הבת הינה כשל רמת החיוב כלפי בן הבן. "ערוך השולחן" (יו"ד, רמה, ח') סבור אף הוא, בצורה מפורשת, שדין בן הבת

כדין בן הבן, אין סיבה, לדעתו, לשוני בין הדינים, אלא שמחדש הלכה בענין הקדימויות, בן הבן קודם לבן הבת: "וכשם שמצוה ללמד את בנו כך מצוה ללמד את בן בנו כדכתיב והודעתם לבניך ולבני בניך, והוא הדין לבן בתו דמאי שנא... מ"מ בנו קודם לבן בנו, ובן בנו קודם לבן בתו, ובן בתו לשאר כל אדם, והקרוב קרוב קודם".

שו"ע הרב (הלי' ת"ת פ"א, ה"ח) סבור, כנראה בדעת יחיד, שאין דין בן בתו כדין בן בנו: "...אבל לבן בתו אין חיוב עליו לשכור מלמד".

7. לשם מה נצטוינו ללמד את הקטן

"ערוך השולחן" (יו"ד רמ"ה, א'): "קטן היודע לדבר, אביו מלמדו תורה... מאי תורה, כלומר הא אינו מבין, אמר רב המנונא תורה צוה לנו משה מורשה קהילת יעקב, כלומר רק פסוק זה ילמד להשריש בלבו אמונת אומן שניתנה לנו תורה מן השמים והיא קיימת לעד ולעולמי עד".

נסיים פרק זה בטעם התורה לחייב דווקא את האב ואת הסב, עפ"י מה שכתב רש"י (בראשית כ"א, כג) על הפסוק: "אם תשקור לי ולניני ולנכדי" "עד כאן רחמי האל על הבן". למדנו מכאן שרחמי האב על צאצאיו מגיעים עד הנכד (כולל). תכונות נפש אלה טבועים באב כדי להיטיב עם בנו ובן בנו. וכשהתורה מחייבת את האב ללמד תורה לבנו ולבן בנו היא מעבירה לנו מסר שהטובה הגדולה ביותר שיכול לעשות האב לבנו והסבא לנכדו היא ללמדם תורה.

פרק ה. הלכות שאינן מפורשות בגמרתנו

1. החיוב ללמד את בן חבירו

לאחר שראינו שהרמב"ם חידש חיוב זה בהתבססו על הברייתא ב"ספרי": "ושננתם לבניך אלו תלמידיך", תמוה הדבר מדוע גמרתנו לא הביאה הלכה זו ואף לא לימוד זה, שהרי לא מסתבר שגמרתנו חולקת על הברייתא ב"ספרי" לאמר לא קיים חיוב ללמד את בן חבירו. ונראה שלגמרתנו היו מקורות אחרים להלכה זו ולכן לא נזדקקה לברייתא שב"ספרי". כגון, הגמרא (סנהדרין יט, ע"ב): "אמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן, כל המלמד בן חבירו מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו שנאמר (במדבר ג', א) ואלה תולדות אהרן ומשה וכתוב ואלו שמות בני אהרן, לומר לך אהרן ילד ומשה לימד לפיכך נקרא על שמו". וכן למדנו (סנהדרין צט, ע"ב):

"אמר ריש לקיש, כל המלמד את בן חבירו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו שנאמר (בראשית י"ב, ה) ואת הנפש אשר עשו בחרן. ר' אליעזר אומר,

כאילו עשאן לדברי תורה, שנאמר (דברים כ"ט, ח): 'ושמרתם את דברי הברית הזאת ועשיתם אתם'. רבא אמר, כאילו עשאו לעצמו שנאמר (שם) 'ועשיתם אתם', אל תקרי אותם אלא אתם". [וכבר מצאנו מבנה דומה של דרשה שנפסק להלכה, בגמרא (ברכות ח, ע"ב): "כל האוכל ושותה בתשיעי מעלה עליו הכתוב כאילו מתענה תשיעי ועשירי", ובעקבות דרשה זו נפסק להלכה (שו"ע או"ח תרד, א'): "מצוה לאכול בערב יום הכיפורים"].

וכן מצינו (סוכה מט, ע"ב): "וא"ר אלעזר מאי דכתיב (משלי ל"א, כו) 'פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה', וכי יש תורה של חסד ויש תורה שאינה של חסד, אלא... תורה ללמדה זוהי תורה של חסד, שלא ללמדה זוהי תורה שאינה של חסד".

דרשה נוספת המובאת בגמרתנו (קדושין ל, ע"א) ומקורה ב"ספרי" (דברים ו', ז): "תנו רבנן, ושננתם - שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו, שאם ישאלך אדם דבר אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור לו מיד...", ואומר על כך התוס' (שם) ד"ה "אל תגמגם ותאמר לו... אם שואלים אותו דבר הלכה או שצריכין ללמוד ממנו מסכת, צריך שיהיו מחודדים בפיו שלא יגמגם בדבר... אלא מה שיודע יורה וילמוד לתלמידים".

התורה א"כ מעבירה לנו בעזרת "ושננתם לבניך" את הצורך ללמד את הזולת וכן הוראה כיצד לעשות זאת. לאמר, כשתלמד את תלמידך, תדאג לכך שדברי התורה יהיו מחודדים בפיו, ההסבר לתלמיד יהיה חד, ברור, ולא מגומגם. התוס' חוזר על רעיון זה בלשון דומה (בי"מ כג, ע"ב) ד"ה במסכת: "ושננתם שיהיו דברי תורה מחודדים בפיו שאם ישאלך אדם אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור לו מיד... (ומדובר) **באדם הבא לשאול דין או הוראה או להתלמד**". נראה א"כ שהיו לגמרתנו די מקורות המביעים מסר של מצוה ללמד את בן חבירו תורה, ובשל כך לא הזדקקה גמרתנו לברייתא עליה הסתמך הרמב"ם. מ"מ, הרמב"ם, והשו"ע בעקבותיו (עפ"י נושאי הכלים) העדיפו להסתמך דווקא על הברייתא שב"ספרי": "ושננתם לבניך אלו תלמידך", למרות שאינה מובאת בגמרתנו.

2. קדימויות בחיוב ללמד תורה

לאחר שנפסקה ההלכה, שקיימת מצוה להקדים את בנו לבן בנו, ובן בנו לבן חבירו, יש לברר למה לא הביאה גמרתנו הלכה זו של קדימויות. ויתכן לומר, שהגמרא (בי"מ עא, ע"א) כבר למדה על עקרון הקדימויות, בעניני צדקה: "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך (שמות כ"ב, כד) תני רב יוסף... עמי ונכרי עמי קודם, עני ועשיר - עני קודם, ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין, עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין". למדנו מכאן שכלל שהעני קרוב

יותר הוא קודם. ואחרי לימוד זה מסתבר שהוא הדין בענייני תלמוד תורה, וכפי שמובא בשו"ת "חכם צבי" (סוף שאלה ע'):

"בכל מצוה שיכול לזכות את קרובו או אחרים קרוביו קודמין... וכי היכי דלענין עוני ממון הקרוב קודם, הוא הדין לענין עוני מעשים טובים הקרוב קודם, ורואה אני קל וחומר, מה אם לחיי שעה הקרוב קודם, לחיי עולם לא כל שכן".

ואם נמשיך באותו קו לוגי הרי שגם מהגמרא הבאה ניתן ללמוד את דיני הקדימויות (בי"מ סב, ע"א): "בא ר' עקיבא ולימד וחי אחיך עמך חייך קודמים לחיי חבירך".

ועוד אפשר לומר, שהעקרון של הקדימויות בלימוד תורה כבר נלמד מהחוב להקדים את עצמו על פני בנו, שהרי גמרתנו (קדושין כט, ע"ב) מביאה את הברייתא הבאה: "ת"ר הוא ללמוד ובנו ללמוד הוא קודם לבנו". ברייתא זו נקבעה להלכה (יו"ד רמה, ב'). אין הגמרא מביאה מקור לכך מהכתוב, אלא זוהי סברה, שכל הקרוב יותר קודם. ומכאן נלמד שגם בנו קודם לבן ובן בנו קודם לבן חבירו. נראה שהיעד הוא שמסירת התורה תימשך מדור לדור, ושכל דור יהיה שותף מלא למימוש יעד זה. הדבר אפשרי בתנאי שכל אבא ילמד בעצמו וילמד את בנו.

3. "וחייב לשכור מלמד לבנו"

גם הלכה זו לא מובאת בגמרתנו. ונראה שההסבר לכך נמצא בדברי המהר"ם, דבריו מובאים ב"הגהות מיימוניות" (על הרמב"ם, הלי' ת"ת פ"א, ה"א): "כתב מהר"ם זצ"ל דכייפינן ליה ללמד או לשכור להם מלמדים דמאי שנא האי עשה דולמדתם אותם את בניכם משאר (מצוות) עשה דכייפינן לקיים כמעשה דסוכה... וכשם שאב חייב בבנו למול ולפדותו דכופין אותו לקיים, הכי נמי כייפינן ללמדו תורה". הג"ה (שו"ע יו"ד רמה, ד') הביא מהר"ם זה להלכה: "וחיי כופין ליה לשכור לבנו מלמד".

עפ"י הדברים הנ"ל נראה שאכן אין צורך בלימוד מיוחד בדבר החובה לשכור מלמד לבנו, שכן אין מצות תלמוד תורה, לענין הוצאה ממונית, שונה מכל מצות עשה אחרת המחויבת בהוצאה ממונית. כשם שעליו להוציא ממון על מצות ד' מינים או על מצות ציצית כך הוא מחויב בהוצאה ממונית לצורך תלמוד תורה לבנו.

פרק ו טבלת סיכום
המחויבים והפטורים ללמוד וללמד
(עפ"י קדושין כט-ל)

